

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.086>
УДК 811.161.2'282'38

Л.Т. МАСЕНКО, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: masenko14@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-7759-4734>

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИК ПРОЗОВИХ ЖАНРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті актуалізовано роль Григорія Квітки-Основ'яненка у формуванні нової української літературної мови. Основну увагу зосереджено на з'ясуванні народнорозмовної специфіки художньої мови письменника, відображеної у фонетичних, морфологічних і синтаксичних особливостях. Детально досліджено лексичний склад творів Г. Квітки-Основ'яненка, основу якого становить тогочасний слобожанський говір із вкрапленнями церковнослов'янської і російської мов. Відзначено також високий ступінь варіантності слівформ, зумовленої неусталеністю норм на початковому етапі формування літературної мови.

Ключові слова: українська літературна мова, слобожанський говір, церковнослов'янізми, русизми, лексична варіантність.

Значну роль у становлення нової української літературної мови відіграла творчість першого українського прозаїка Григорія Квітки-Основ'яненка. Його історична заслуга полягає в тому, що він перший серед українських письменників свідомо поставив перед собою мету створити прозову літературну оповідь на ґрунті української мови.

Деякі аспекти особливостей українськомовних творів Г. Квітки-Основ'яненка з'ясовано у працях Г.А. Левченка (1946), Ф.П. Медведєва (1968), І.Є. Грищукенка (1972), М.М. Пилинського (1976), В.М. Русанівського (2001), О.М. Муромцевої (2008) та ін. дослідників. Проте актуаль-

Цитування: Масенко Л.Т. (2024). Григорій Квітка-Основ'яненко як основоположник прозових жанрів української літературної мови. *Українська мова*, 2(90), 86–104. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.086>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

ним завданням вивчення мови українського прозаїка досі є її системний аналіз, що й визначило мету пропонованої статті.

У першій половині XIX ст., коли писав Г. Квітка-Основ'яненко, побутувало переконання в непридатності української мови для серйозних літературних жанрів навіть у середовищі українських літераторів, не кажучи вже про російські урядові й літературні кола. Українці В. Нарєжний, С. Сомов, М. Гоголь та ін. у цей період писали прозові твори російською мовою.

Завдання Г. Квітки-Основ'яненка ускладнювала поява за два роки до його виступу з українськомовною прозою повістей Миколи Гоголя «Вечера на хуторі близ Диканьки». Звернення українця М. Гоголя до російської мови у прозових оповідях із життя українського народу ніби доводило на практиці неможливість його художнього відтворення засобами рідної мови. Зазначимо, що й сам Г. Квітка-Основ'яненко розпочинав свою творчу діяльність із російськомовних фейлетонів, оповідань і комедій. До української мови він звернувся пізніше, керуючись прагненням розвинути її творчу функцію в царині художньої прози. Про це свідчить, зокрема, його «Супліка до пана іздателя», опублікована в літературному альманасі «Утренняя звезда» 1823 р.: «...Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять, та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по нашому, опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати» (Квітка-Основ'яненко, 1981, т. III, с. 443—444).

Творча діяльність Г. Квітки-Основ'яненка, значною мірою визначальна для становлення прозових жанрів на українськомовній основі, продовжила загальний напрям розвитку нової української літератури й літературної мови, визначений творчістю І. Котляревського. За своїми основними ідейно-тематичними характеристиками українські оповідання та повісті письменника належать до літератури народницько-етнографічного напрямку, а мовним джерелом їх слугує усне народне мовлення і фольклор тогочасного українського села. Як і в «Енеїді» І. Котляревського, основним тлом, на якому відбувається дія і сентиментально-дидактичних, і гумористичних творів Г. Квітки-Основ'яненка, є український сільський побут, особливості народної матеріальної і духовної культури в її різноманітних виявах. «Нас увів у мужицьку хату Григорій Квітка, який писав під ім'ям Основ'яненка», — зазначав П. Куліш в епілозі до роману «Чорна рада».

У творах Г. Квітки-Основ'яненка детально описано традиційні народні обряди, зокрема весільний і погребальний («Маруся», «Конотопська відьма», «Божі діти», «Щира любов»), звичаї, пов'язані із церковними святами («От тобі і скарб»), народні вірування і уявлення про потойбічний світ, у яких християнський світогляд наклався на первісний поганський («Мертвецький великдень», «Конотопська відьма», «От тобі і скарб»).

Як і в «Енеїді» І. Котляревського, значну питому вагу лексичного складу «Малоросійських повістей» Г. Квітки-Основ'яненка становить народна лексика з найрізноманітніших галузей побутового і духовного життя тогочасної української людности. Так, уже перше оповідання

«Салдацький патрет», що відкривало збірник, увійшло до класичного фонду нашої літератури не лише завдяки художній майстерності автора у збереженні веселої різноголосої та багатобарвної атмосфери знаменитого українського ярмарку, а й завдяки точності й деталізованості відтворення народного побуту, що надало оповіданню додаткової історичної цінності як своєрідній малій енциклопедії з української етнографії. Як приклад наведемо фрагмент із довгого переліку ярмаркових предметів, виставлених на продаж: *Тут же біля неї продавалася терта кабака і тютюн у папушах; а там — залізний товар: підкови, гвіздочки, сокири, підіски, ухналі і усе, чого треба. А тут вже — лавки з красним товаром для панів: струковатий перець на нитках, родзинки, хвиги, цибуля, усякїї сливи, горіхи, мило, мед, медянички, свічки, тараня, ще по весні з Дону на-везеная, і суха, і солона; кав'яр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гапlickи і для нашого брата свинина. Дьоготь і в шерітвасах, і в мазницях; продавались і самі квачі; а побіля їх стояли бублики, буханці, горохв'яники, гречаники; носили у ночовочках печеню, шматками покраяну: на скільки тобі треба, на стільки й бери. А там купами капуста, буряки, морква огородня — а хатньої наші жінки не продають, держать про нужду на нашу голову — цур їй! Тут же був хрін, ріпа, картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть. А тут з Водолаги горшки, кахлі, миски, покришки, глечики, кухлики... та я ж кажу: нема того на світі, чого не було на тому ярмарку...* («Салдацький патрет»).

У творах Г. Квітки-Основ'яненка детально описано різний одяг, диференційований за віком, статтю і соціальним становищем особи, переліки страв, що їх уживали в селянських і панських родинях у буденні та святкові дні, народні найменування за спорідненістю і свояцтвом, назви різноманітних сільських ремесел і ремісників, багато лексем на позначення предметів хатнього вжитку, назв народних розваг та ігор, а також назви з народної медицини — хвороб, лікувальних трав тощо.

Мова творів прозаїка орієнтована переважно на усне розмовне мовлення, що побутувало в селянському середовищі тогочасної Слобожанщини. Завданню літературного освоєння живомовного народного джерела найкраще відповідала обрана письменником форма прозової оповіді від імені уявного оповідача — Грицька Основ'яненка, типового представника тогочасного українського селянства. Використання характерного для російської прози першої половини ХІХ ст. прийому заміни автора уявним оповідачем (у такій оповідній манері написано, зокрема, «Вечера на хуторі близ Диканьки» М. Гоголя) давало змогу відтворити реальне життя «у формах самого життя», з погляду особи, що походить із того ж середовища, про яке веде оповідь. Настанова на усну розповідь, відтворену перед уявними слухачами безпосереднім очевидцем подій або ж переказану ним зі слів інших людей, визначає композиційну будову творів Г. Квітки-Основ'яненка, а також низку їхніх мовностильових особливостей. Деякі з них мають характерний початок, властивий усним народним переказам, казкам, легендам: *Був собі колись-то якийсь-то маляр... ось на*

умі мотається, як його звали, та не згадаю... Ну, дарма; маляр та й маляр («Салдацький патрет»); Був собі чоловік та жінка. Чоловіка звали Нечипором, а жінку Пріською («Мертвецький великдень»).

Сентиментально-дидактичні повісті й оповідання починаються з розгорнутої сентенції-роздуму, яка є своєрідною тематичною преамбулою твору. Роздум має форму усного монологу, виголошеного довірчим тоном, із безпосереднім звертанням до слухачів, заохоченням до співучасті у філософствуваннях оповідача: *Часто мені приходить на думку: і чого б то чоловікові так дуже пристращатись на сім світі до чого-небудь, не то щоб до якої вещи, а то хоч би і до наймиліших людей: жінки, діточок, щирих приятелей і других? Перше усього подумаймо: чи ми ж на сім світі вічні? І що є у нас, хоч скотинка, хоч хлібець на току, худобинка у скриньці, так сьому так усе без порчі й бути? — Ні, нема тут нічого вічного! Та й ми самі що? Сьогодні жив, завтра — що Бог дасть! Адже ж живучи промеж людей, тільки й чуєш: там дзвонять по душі, там голосять по покійнику, там справляють старцям обід... («Маруся»); Чи знаєте ви, люди добрі, що то є суд Божий? Чоловік з злості зробить яке лихо другому, вкраде що, приб'єть, зовсім вб'єть, та як ніхто не бачить того, що він зробив, ніхто не виявить на нього, свідтелі не докажуть, так він собі і байдуже, і не боїться нічого, і дума, що йому се так і минеться («Перекотиполе»).*

Характерними для усних народних переказів є і кінцівки гумористичних творів Г. Квітки-Оснoв'яненка: *От і вся («Салдацький патрет»); От вам і конотопська відьма! («Конотопська відьма»); От тобі і скарб! («От тобі і скарб»).*

У деяких гумористичних творах у фіналі використано також прийом, що імітує усний переказ — оповідач посилається на конкретних осіб, від яких нібито чув викладену історію, що має розвіяти можливі сумніви слухачів у її достовірності: *Так казала мені стара Куцайка, розказуючи сюю повість, та й божилася, що сьому, каже, іменно правда була. А мені, каже, розказувала про се покійна ковалиха Оксана, а вона чула від Явдохи, дядини старої Потапихи, що була опісля за Денисом Буцем («Мертвецький великдень»); А сюю повість, або казку, та розказував мені покійний Панас Месюра — коли знаєте; і вона дуже довга («Конотопська відьма»).*

Синтаксична структура українських оповідань і повістей Г. Квітки-Оснoв'яненка, передусім гумористичного характеру, також підпорядкована мовностильовій меті імітації живої усної оповіді. Оповідач раз у раз перериває розповідь зверненнями до уявних слухачів вставними словами й реченнями, що заохочують, інтригують або переконують у правдивості розказаного («*послухайте*», «*а послухаймо*», «*я ж кажу*», «*як кажуть*», «*коли сказати*», «*коли чували*», «*аж утопишся, розказуючи*», «*не против ночі розказуючи*», «*тривайте лишень, я вам усе розкажу*», «*от ей-богу, що правда*» тощо), робить відступи, навіяні асоціативними спогадами із власного життєвого досвіду, висловлює своє ставлення до переказуваних подій, нерідко залишає фразу або речення незакінченими: *А послухаймо, як у лиху годину справлявся Тихон Брус, і що він робив, і що він заробив тут («Добре*

роби, добре й буде»); *Тривайте лишень, я вам усе розкажу: і відкіля він так пізно приїхав, і зачим не дали йому добре й виспатись. Ось кете лишень кабаки, в кого міцніша, та й слухайте* («Конотопська відьма»); *Раз — о, сміху було! (я ще служив тогді у колегії і вчивсь склади писати, бо був ще хлоп'я по дев'ятнадцятому году!) — писарчата узяли та й списали таку бумагу, щоб суддеві у ценці постригтись, а його жінку віддати заміж за пана обозного, що з нею було, частенько у лісок за губами ходить* (там само); *Що ж то за чоловік, той Хома Масляк? Еге! Ось бачите: батько його був кріпко заможененький і усе чумакував...* («От тобі і скарб»).

Особливості розмовного синтаксису виявляються також в емоційній насиченості, експресивності мови. Характерною її рисою є відсутність послідовності у викладі подій, значна кількість незакінчених, уривчастих фраз і речень, вигуків, звуконаслідуваних слів, питальних і окличних речень: *Як же москаль озьметься за сеє діло, ну! — тільки почухайся та й відійди* («Салдацький патрет»); *А як тільки нашого братчика, хоч би і у кабаці, обдурюють, так ну, ну, ну!* (там само); *Тільки що молодиці любенько посідали і кожна з своїм крамом розташувалась, аж ... тю! Москаля нечистий і вродив з стовпцями біля них!* (там само); *Як же опісля розслухали та роздивились і вгадали, що то салдат мальований, так аж об поли вдарили руками та — фіть, фіть! — посвистали та й пішли до возів* (там само); *Батечки! піднялися танці і скоки, так що ну!* («Маруся»); *Така гульня була, що крий боже!* (там само); *А морока та й годі! Се мені такого лиха наробила не хто, як моя Пріська! На якого трясця вона мені їх давала? А бодай вас з жінками! На якого гаспида вони вгадали вареники? Хто їх видумав ліпити? Який нечистий звелів їх по пуцанням їсти? Який бесурмен вигадав їх п'яному давати? Ох, се усе наші жіночки! Від них нам усе лихо! Через свою і я тепер пропадаю... як таки піввареником усіх обділити?* («Мертвецький великдень»).

До виразних ознак розмовного синтаксису, що надають оповіді швидкого темпу, уналежнюємо також пропуски дієслів і заміну їх звуконаслідувальними словами: *Луп очима! стоїть салдат!* («Салдацький патрет»); *Шубовсть у шерітвас з чоботами зовсім і кричить...* (там само); *А служба нічичирк: стоїть собі гарненько і пальцем не кивне, і очима не поведе, і усом не моргне* (там само); *Пан Уласович, сеє почувши, та за шапку, та з хати, та не оглядаючись — додому...* («Конотопська відьма»); *Зирк! і вздрів Марусю, а вона аж у третіх сиділа* («Маруся»).

Живомовної експресії мові Г. Квітки-Основ'яненка надають і численні повтори як окремих лексем, вигуків, сполучників, підсилювальних часток, так і синтаксичних одиниць, а також нанизування однорідних членів речення і однорідних підрядних речень: *А тут трохи погода і прийшла до неї молодиця, уся голова обв'язана, і йде і оха, і прийшла оха, і сіла і усе оха* («Конотопська відьма»); *А не хитрі ж і вони! Покинули саму невістку з наньмичкою поратись: вона й муки насіяла, вона й калган, вона й бібки, вона і перець, і сіль, вона усе перетовкла...* («От тобі і скарб»); *...а наш сердечний Забрьоха сидить, мов гарячим борцем похлинувся... і казати б то, і у горлі застряло, і поблід, і посинів, і зопинився, і сльози пустив* («Конотопська відь-

ма»); *От і почав їм усе розказувати: як був учора п'яний, як додому прийшов, як заснув, і як пішов до вутрені, і що тут з ним було, і як мерці хотіли його розірвати за вареник, і як півень заспівав, і як вони пропали, і як він тут заснув...* («Мертвецький великдень»).

Формування творчості Г. Квітки-Основ'яненка відбувалося на мовному ґрунті рідних йому слобожанських говірок. Близькість цих говірок до середньонаддніпрянських, на основі яких почалося становлення літературної мови у творчості попередників і сучасників письменника І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського та ін., визначила гомогенну діалектну основу української літературної мови на початковому етапі її формування, сприяла процесам інтеграції діалектних систем у єдину загальнонародну мову. Унаслідок цього мова Г. Квітки-Основ'яненка в основних своїх фонетичних, морфологічних і синтаксичних рисах має небагато відмінностей від тієї системи, що пізніше усталилася як єдина загальнонародна мова.

До фонетичних діалектних рис слобожанських говірок мови письменника, які лишилися поза нормою української літературної мови, належить регресивна асиміляція [й] до наступного [м]: *наньмичка, заньмати, приньмається, виньмав, піньмати* та ін., властиве багатьом українським говіркам «середнє» [л]: *біли, тілки, скілки, пиленько, смертелний* та ін.

Мова письменника відображає і таке характерне для початкового етапу становлення літературної норми явище, як фонетична неусталеність, варіантність словоформ. Закономірність значного варіювання форм рідної говірки у творах Г. Квітки-Основ'яненка відзначав свого часу М.М. Пилинський: «Цей період розвитку української літературної мови, як нам здається, характеризується не стільки виробленням і стандартизацією її норм, скільки їх виявленням і унаочненням» (Пилинський, 1976, с. 15). Слово *ярмарок* в оповіданні «Салдацький патрет» зафіксоване у трьох формах (*ярманка, ярмарок, ярманок*), поряд із прислівниковою формою *ніде* широко вжито фонетичний варіант *нігде*, інколи паралельно вжито форми із протетичним *в* і без нього (*око — воком, город — у вогородах, Одеса — у Водесу*), непослідовно відбито чергування [о] з [і]: поряд із *регит — від реготу, ослін — на ослоні, двір — двора, стіл — стола* та ін. трапляються форми з [о] в закритому складі — *бідність, милість, радість* поряд із *радість, сход (до сход сонця), словця (і словця не сказала), коров, жартовлива*, і навпаки — не типова для сучасної української мови заміна [о] на [і]: *нід ліб, із підліб'я* (Білодід, 1958, с. 167).

Порівняння різних редакцій творів свідчить про те, що письменник усвідомлював потребу мовної інтеграції до єдиної системи, уникаючи вузькодіалектних форм. Так, уживану в першій редакції оповідання «Салдацький патрет» слобожанську дієслівну форму *кае* письменник пізніше замінив на *каже*.

Народнорозмовна основа мови творів Г. Квітки-Основ'яненка позначилася і на такій специфічній групі слів, як іншомовні запозичення, у вживанні яких письменник орієнтувався на форми, адаптовані в усно-

розмовній стихії, а не на староукраїнську або тогочасну російську писемну традицію. Ідеться, зокрема, про таку фонетичну рису, як послідовна заміна в іншомовних запозиченнях звука [ф] народнорозмовним [хв] або [х]: *шалхвея, хвиґа, парохвіяни, анахтемський, хвунт, храницузи, храницюзька водка, охвицер, охвицерівна, хверт, картохлі, кохве, кохвейна, хвіалки, цихвіра, хвильозоп, хвилозохвія*. В адаптованих народнорозмовних формах письменник подав й інші запозичення: *патрет, хальора, кунпанія, рештанти, калавур, лепорт, турбація, сікуція, парлація, сконтоновати, салдат, мундер, оружжо, пачепорт* та ін.

Неприродність іншомовних слів і позначуваних ними понять зі сфери високої «панської» культури для мовної свідомості селянина іноді спеціально підкреслюється оповідачем: *...А вже вона не дурно аж чотири шаґи заплатила пану Сімейону за тую рихтму, як він її взива!* («От тобі і скарб»).

Гумористичний ефект створює в розповіді героя оповідання «От тобі і скарб» Хоми Масляка перекручені в душі народної етимології назви заморських вин: *Та хоч наш Масляк пив усякої напитки, як сам опісля розказував, що, каже “пив мадеру, шатай-моргай, шатай-на-хвіст, реєвєє, барбоське, шальпанську і порчене пиво”*.

Простонародні уявлення про іноземців, зокрема побутування в народній мові етноніма «німець» як загальної, не диференційованої за національною належністю назви іноземців, відображають такі слова оповідача з твору «Добре роби, добре й буде»: *...був і в аглицьких німців*.

В уснонародній, а не офіційній церковній формі вжито й особові наймення: *Хвеська, Хвенна, Хведько, Хверлуценко, пан Ахвтанасій, пан Сімейон, Явдоким, Прокіп Ригорович* та ін.

Чимало у творах Г. Квітки-Основ'яненка слобожанських лексичних діалектизмів, що пізніше не закріпилися в українській літературній мові: *ке, кете (кете, озьміть; Ке лишень, поцятаюсь я он з тою дівчиною; Ке Кубраківна?; А ходи-ке сюди!; Ке сюди камінець* та ін.), *маботе (Дума сердешна Маруся, що, маботе, се з очей її стало...), ськати (Та де ж нам луччого Василя ськати?), збиржса (Не поскупись наняти збиржсу... Наум зараз шатнувь, наняв збиржанина, і побігли що є духу з цильориком додому)* та ін.

Відмінності від сучасної норми спостережено і в морфологійній системі творів письменника, що пояснюємо як неусталеністю літературної мови на початковому етапі її формування, так і впливом місцевих діалектних рис. До таких явищ уналежнюємо, зокрема, неусталеність, порівняно із сучасними нормами, уживання закінчень *-а (-я)* або *-у (-ю)* іменників ч. р. — поряд із послідовно вживаним *закону, народу*, що відповідає сучасній нормі, слова *світ, стіл і двір* мають тільки закінчення *-а-*, пор.: *на край світа; трохи чи не до світа гуляли* («Маруся»); *сів... в кінці стола* (там само); *як скочить з-за стола* («Конотопська відьма»); *преводити його до двора; не пішла з двора* («Маруся»). Деякі іменники мають у родовому відмінку паралельні форми: *вертаючись до табору і мерцій до табору* («Салдацький патрет»); *без сорома і без сорому* («Маруся»); *вивів з острога і побігла до острога* («Козир-дівка») (Білодід, 1958, с. 168).

У «Курсі історії української літературної мови» зазначено: «В мові Квітки широко виявлені не тільки форми типу *радости, напасти, милости, смерти, бідности* (род. відм. одн. при основі на два приголосні з закінч. *-и*, що було типове для більшості письменників ХІХ ст. різної діалектної належності), а й такі форми, як *пам'яти, погібели, печали*, що вже становлять безсумнівний вияв діалектної особливості. Так само, як діалектне (хоч, можливо, і не без деякого впливу рос. мови), у Квітки виступає майже цілком послідовно іменникове закінч. *-ам* (в прикметниках *-им*) в орудн. відм. множини з прийменником *по*: *по очам, по неділям, по травникам, по воротям, по плотам, по маленьким ярмаркам*» (Білодід, 1958, с. 168).

Значно ширшу варіантність спостережено в мові Г. Квітки-Оснoв'яненка серед дієслівних форм. Дві паралельні форми (з м'яким і твердим закінченням) мають, зокрема, дієслова у 3-й особі множини: *ходють, кажуть, сидять, плюють* поряд із *ходют, кажут, капотят, слухают, дзвонят, продают*.

Діалектні морфологічні риси простежуємо у формі 3-ї особи однини дієслів І дієвідміни на *-еть*: *удереть, нагулеть, ждеть, заснеть, не поможеть, колеть, ідеть, плачеть, покинеть*. Властиве народній розмовній мові вагання в уживанні цих форм засвідчують паралельні варіанти в замовленнях Явдохи Зубихи, очевидно, записаних письменником «з народних уст»: *А хто сидить та ждеть, той нехай собі заснеть і А хто жде та дожида, так нехай собі дріма* («Конотопська відьма»).

Вплив слобожанських говірок відображають і такі форми 3-ї особи однини дієслів І дієвідміни, як: *морга, дьорга, дрига, дума, забажя, похва-та, гра, гуля, зна, запліта, прибира, збира, хова* та ін.

Не ввійшли до нормативних також дієслівні форми 3-ї особи множини ІІ дієвідміни на *-уть*, які трапляються у прозі письменника: *бачуть, розтратють, несуть, роблють, голосють*, а також дієприслівникові форми: *лежучи, голосючи, видючи, сидючи* та ін.

Неусталеність літературної норми в мові Г. Квітки-Оснoв'яненка, як і в інших українських письменників першої половини ХІХ ст., відбиває паралельне вживання дієслів недоконаного виду із суфіксами *-ова-* і *-ува-*: *підв'язовати, викидовати, випитовати, жартовати, дивовавсь, красоватись, нагадовати, торговалась, купувала, дяковав, частовати, бідствувати, рятовати* та ін. і *видумувати, підписувати, облічував, розглядував, мандрував, залічувавсь, переполіскував, потурбувати* тощо. Іноді варіюються ті ж самі лексеми: *танцювати — танцьовати, розпитувала — розпитувала, поцілівала — поцілував, розказувати — розказував, орудували — орудував* та ін.

До специфічних для початкового періоду формування рис нової літературної мови зараховуємо також уживаний у прозі Г. Квітки-Оснoв'яненка вказівний займенник *сей* (*ся, сеє, се*), що його пізніше було замінено на *цей* (*ця, це*): *се було; сеє кажучи; слухаючи сюю кумедію*. У мові персонажів займенник зрідка вжито в інших варіантах: *Отцей не вигада!* («Маруся»); *...дам... отсії жаб'ячої кісточки* («Конотопська відьма»); поширені також повні форми відносних займенників: *усякій, тії, тая, самії, такеє*.

Характерною рисою досліджуваної мови є розвинута лексична варіантність, багатство синонімних рядів: *А не хто уже виспівувати, як соловейко! Защебетав, залящав, зачиркав, засвистав, затріщав...* («Маруся»); *говорять, щебечуть, розказують* («Конотопська відьма»); — *Здоров був, батьку, вельможний пане сотнику!* — *заклекотіла громада, загули чоловіки, залящало жіноцтво, запищала дівтора, та й поклонились йому низесенько...* (там само); *...буду тебе і поважати, і шанувати* (там само); *...та й сумовав, і журився* (там само); *...далі вже він і сякий, і такий, і стидкий, і бридкий, і поганий, і мерзенний* (там само); *...то на ній усе чепурненько, лобенько, штепненько — як на картинці* («Щира любов»).

На відміну від фонетичної варіантності, синонімійна лексична насиченість була одним з важливих чинників розвитку загальнонаціональної літературної мови.

Значення Г. Квітки-Основ'яненка у стилістичній розбудові української мови полягає в тому, що він заклав основи двох мовностильових течій української художньої прози — сміхової, гумористичної і нової в українському письменстві сентиментальної течії. У зв'язку із цим характер лексичного складу його творів різного жанрового спрямування має суттєві відмінності. У гумористичних оповіданнях і повістях письменник розвивав традиції «Енеїди» І. Котляревського й генетично споріднених з нею середньовічних «низьких» жанрів. Лексика таких оповідань Г. Квітки-Основ'яненка, як «Салдацький патрет», «Мертвецький великдень», «От тобі і скарб» значною мірою ґрунтована на просторіччі з усіма його характерними властивостями — емоційною виразністю, експресивністю, національним колоритом. Використання письменником лексичних, фразеологічних і синтаксичних засобів живого усного мовлення надає оповіданням емоційної насиченості й колоритності: *Та й закрутив же носом наш Кузьма Трохимович, неначе тертого хрину понюхав! З біса-бо йому досадно стало, що увесь ярманок, і що то на місці народу було, таки, мабуть, душ з п'ятдесят, коли іще не більш, та усі ж то до єдиного, усі не пізнали, що салдат намальований, а думали, що живий; а тут, чорт його зна, відкіля узявся швець та й закепковав його роботу нінащо* («Салдацький патрет»).

Як і «Енеїда» І. Котляревського, гумористичні оповідання Г. Квітки-Основ'яненка наповнені просторічними словами зниженої емоційно-оцінної конотації: *пузо, пика, бельбахи, патли, лахва, шляться, швандяти, лупити, не второпати, чухрати, прочухатись, забаландрасити, шатнутись (по шинкам), бебехнути* (зі знач. 'впасти'), *процвиндрити, троцити* (зі знач. 'істи'), *чесати* (зі знач. 'іти'), *потюпати, чкурнути, подуріти, показитися* тощо; лайливими словами, вульгаризмами: *брехун, мандрьоха, гаспидська Явдоха, суча дочка, шельмовська, анахтемська дочка, якого чорта, якого гаспида, чортма, до гаспида* тощо; близькими до лайливих висловів закликаннями, ворожбою й прокляттями: *кат їх зна, кат їх бери, лисий дідько зна, не узяв його /її/ кат, урагова мати його зна, чорт його зна, погибель його зна, так тряся ж їх матері; Щоб мені очі повилазили, щоб мені руки і ноги покорчило, щоб мені тряся, щоб на моїй тварі сіло сімсот*

пістрячок та болячок, коли, каже, не зроблю так, що ти з Оленою завтра у вутрені обвінчаєшся та ін.

У зазначених оповіданнях і повістях багато народних фразеологізмів та ідіом: аж за вухами ляцало; на руку ковінька; пошити у дурні; чмелів слухати; дати дьору; не мав дев'ятої клепки; ханьки мняти; хоч око виколи; до нових віників буде тямити; аж жижики трусяться; хоч нехай кіл на голові тешуть; зна, де раки зимують; кишки до сміху порвати; туди, де козам роги правлять; дуба дати; витришків купувати; напекти раків; курам буде на сміх; позичати у Сірка очей; на ладан дихати; ні пари з уст; баляси точити; вихиляси строїти тощо; порівнянь: дметься, мов шкураток на вогні; минеться, як на собаці присохне; почервоніла, як рак; сидить, мов гарячим борцем похлинувся; глита, мов попів мурло; зостався, мов облизаний; кричать не своїм голосом; мов з них чорт лика дере тощо; прислів'їв і приказок: Коли, каже, не піп, то й не микайся в ризи; Якого пива наварили, таке будемо й пити; Собаці собака смерть; Катюзі по заслугі; Не іначе, як собаче тощо.

Стильовій настанові на знижено-комедійний тон оповіді підпорядковано в гумористичних творах письменника й використання художніх засобів, запозичених із фольклору. Як приклад наведемо один із «портретів» конотопських «відьом», виразно позначений впливом стилістики народних небилиць: *П'ята була Домаха Карлючківна. Як ще змолоду дівувала, так така була хороша, що й розказати не можна. Зростом собі невеличка: хоч у яку хату ввійде, так головою стелі достане; суха та цибата; на голові волосся, як на кужелі вовна; а коли роззявить рот, так і лопата улізе; нісочок, як у рябця; а як дивиться з Конотопа очицями, так одним у Київ, а другим у Білагород, та й ті мов сметаною заліплени; а личком біленька, як чумацька сорочка, та ще к тому мов граблями уся твар її подряпана («Конотопська відьма»).*

З пародійною метою використав письменник у повісті «Конотопська відьма» й елементи поетики староукраїнської релігійно-культурної літератури, зокрема композиційний прийом «єдиноначатія» — усі чотирнадцять розділів повісті мають подібний зачин. Комедійний ефект підсилює в повісті також знижено-пародійне використання церковнослов'янської лексики. Інколи таке застосування лексичних особливостей релігійних текстів спостерігаємо і в мові автора: *Відщепнула йому двері, кличе його, кличе; аж нема гласу, ні послушанія; лежить наш пан сотник, мов одубів.* Проте найвиразніше пародійна функція цього стильового прийому застосовується в мовній партії одного з головних персонажів «Конотопської відьми» — писаря Пістряка. Мова Пістряка — це комічна суміш перекрученої церковнослов'янщини, тогочасного російського канцеляриту й українського просторіччя. Ось зразки цієї мови: *Зіло для нашого братчика, хитрого та розумного писаря, любезное діло єсть, єгда начальствующий такий дурень, як наш пріснопоминаємий пан Забр'юха! Не оскудіє і десниця, і шуйця і восполняється кишеня і скриня. Не вмени, боже, таківських!; Горе, Уласовичу! Горе постиже мою утробу до раздраження!; Чи ви обуяли? — закривав на нього. — Чи ви таки попросту одуріли? Вам не довліг ніякого*

рішення існувати без потреби моєї, затим, що треба усяке діло угодити і законнеє присовокупленіє соединити...

На іншій стильовій основі ґрунтована мова сентиментальних творів Г. Квітки-Основ'яненка. Природно, що у віднайденні мовностильових засобів для творення нейтрального й високого прозового стилів, письменник звертався передусім до джерел українського фольклору. Мова народної словесности, що її можна кваліфікувати як загальнонародну наддіалектну модель, її естетичне багатство до певної міри компенсувало відсутність таких необхідних для формування багатостильової національної літературної мови наддіалектних систем, як міське койне і усне мовлення вищих верств суспільства. Уснопоетична народна творчість, що сконденсувала в собі живу історичну пам'ять народу, його духовне життя, стала тією основою, на якій формувався середній і високий стиль української літератури. Як зазначав Г.А. Левченко, «у “Марусі” українська народна мова представлена значно ширше, різнобічніше, ніж у попередній творчості і, в тому числі, в “Салдацькому патреті”». Квітка не тільки повніше використовує розмовну побутову мову. Змальовуючи Україну... Квітка повинен був перенести увагу в своїх стилістичних шуканнях з знижених типів розмовної мови на фольклорно-пісенні форми мови» (Левченко, 1946, с. 93).

У стилі народнопісенної поезики послідовно витримано зображення головної героїні повісті «Маруся». Виразно позначено фольклорним впливом уже портрет Марусі на початку твору: *Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська розга, що у саду цвіте, носочок так собі прямиенький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані.*

Традиційні фольклорні епітети й порівняння, поширені в народній творчості пестливі форми іменників і прикметників, повні прикметникові й займенникові форми постійно супроводжують образ Марусі, створюючи ліричну, народнопісенну тональність оповіді: *Почервоніла, як калина, закрилась рученьками і голову похилила; Схилила головоньку на білуру ручку, а слізоньки з очиць так і капотять!; стрепенулась, як тая рибонька; так би і летіла до Василя, як та голубка до голуба; довго дивилася йому у вічі, як тая ясочка та ін.*

Як зазначала О.М. Муромцева, домінують серед емоційно-експресивної лексики у Г. Квітки-Основ'яненка зменшено-пестливі слова. На думку дослідниці, це відбиває, з одного боку, рису, властиву мові українського народу, з іншого, — свідчить про надзвичайно сильний фольклорний струмінь у творчості письменника. Крім того, цю лексичну особливість можна пояснити й свідомим бажанням Г. Квітки-Основ'яненка довести здатність української мови виражати високі почуття (Муромцева, 2008, с. 16). Значну кількість зменшено-пестливих лексем містить, наприклад, опис ранку на початку повісті «Маруся», пор.: *вітерець, гілочки, соловейко, пісеньки, стеблинки, на сонечку, травонька, тихесенько, ріденький туманець, як клубочки* тощо. Поширеним є вживан-

ня знижено-пестливої лексики у звертаннях: *батечку, тіточко, тітусю, паниченьку, добродієчку* і под. (Муромцева, 2008, с. 16).

Фольклорні епітети і звертання письменник уживає і в сценах зустрічей Марусі з Василем, відтворенні розмов і освідчень закоханої пари, напр.: *Не сердься на мене, не відворочуйся, не затуляй очиць твоїх білою рученькою; дай її мені сюди, нехай пригорну її до свого серденька, та тогді і вмру, коли тобі невгодна щирая моя любов!*; або в таких звертаннях: *Марусенько, моя лебідочко, зірочко моя, рибочко, перепілочко!*; *мій сизий голубоньку; моя зозуленько; моя перепілочка; моя лебідочка; мій соколику; мій лебедіку; мій соколику милий; моє серденько; моя паняночко; мій козаченьку; моя галочка.*

Деякі сцени повісті відтворюють уснорозмовні обрядові структури. Так, звернений до батьків монолог Марусі з благанням не розлучати її з коханим написано у формі народних голосінь: *Таточку! голубчику! Соколику, лебедіку! Матінко моя ріднесенька! Утінко моя, перепілочка, голубочко! Не погубляйте свого дитяти; дайте мені, бідненькій, ще на світі пожити! Не розлучайте мене з моїм Василечком. Не держіть мене як дочку, нехай я буду вам замість наньмички: усяку роботу, що скажете, буду робити і не охну. Не давайте мені ніякої худобоньки: буду сама на себе заробляти, буду вас доглядати і шанувати, аж поки жива. Хоч один годочок дайте мені з Василечком пожити, щоб і я знала, що то за радість на світі!..*

Дослідник творчості Г. Квітки-Оснoв'яненка Агапій Шамрай зазначав: «Прощання Марусі із своїм коханим на кладовищі, промови батьків над її труною — остільки емоціональні, що втрачають навіть риси розповідного стилю, наближаючись до чистої лірики, прибираючи то форм голосіння, то пісенного ладу... Виразна ритмічність його мови розкриває нам у деякій мірі секрети творчої лабораторії письменника, показує на той матеріал, що служив йому для витворення нового прозового стилю. Це безперечно вплив народної поезії» (Шамрай, 1930, с. 21).

У пошуках мовної основи високого повістєвого стилю Г. Квітка-Оснoв'яненко не міг не звернутися і до такого традиційного писемного джерела, як церковнослов'янська мова релігійних текстів. Проте якщо фольклорні мовні елементи входили в українськомовний прозовий текст як його органічний складник, то адаптація церковнослов'янської лексики і синтаксису зазнавала значних труднощів. Основною причиною, що стала перепорою на шляху засвоєння новою українською літературною мовою церковнослов'янських мовних елементів, була русифікація української церкви.

Майже одразу після приєднання України до Росії було запроваджено цензуру церковних видань. У 1720—1721 рр. російський уряд видав указ, згідно з яким в Україні дозволяли друкувати лише ті церковні книжки, що повністю узгоджені з російськими виданнями. З богослужбових текстів усували всі особливості української мови. За Катерини II було введено обов'язкову російську вимову в богослужбові відправи, заборонено вживати українську мову в проповідях і наближати до української вимову релігійних текстів, написаних по-церковнослов'янськи (Житецький, 1987, с. 141—142; Дорошенко, 1970, с. 80—81).

Українська словесна культура, що почала формуватися на основі народнорозмовної мови, була штучно відторгнена від її давніх джерел — розвиненої писемної культури Київської Русі. Їх спадкоємний зв'язок унаслідок російської колонізації було перервано. Привілеї на використання церковнослов'янської спадщини як базової для нової літературної мови перейшли до імперського народу. У процесах становлення російської літературної мови, що активно відбувалося протягом XVIII ст., церковнослов'янській мові, як відомо, належала провідна роль.

Русифікація церкви й богослужбової відправи, позбавивши українську народну культуру її природних зв'язків зі сферою елітарної духовної культури, які за повноцінного національного розвитку активізуються в добу утворення літературних мов, загальмувала формування елітарної літератури на національній основі. Проблема віднайдення мовного стилю, який би адекватно відтворював високі сфери національного духовного життя, наштовхувалася на значні труднощі. Розв'язати її зміг лише геній Т. Шевченка, але частково — у межах поетичної мови. Створення ж розвиненої прозової мови із широким стилістичним діапазоном в умовах функціонально обмеженого побутування української мови в першій половині XIX ст. було неможливим. Саме тому майже всі українські письменники цієї доби, зокрема й Т. Шевченко, писали прозові твори поросійськи. Українськомовна проза Г. Квітки-Основ'яненка, його спроби створити на ґрунті рідної мови високий літературний стиль є поодиноким винятком, і в цьому передусім полягає значення його творчості для становлення нової української літературної мови.

Мовні вади, властиві насамперед сентиментальним творам Г. Квітки-Основ'яненка, пояснюємо зазначеними вище об'єктивними причинами. Одним із недоліків мовностильового оформлення аналізованих оповідань і повістей письменника є те, що церковнослов'янська лексика, яку він використовував, згідно з тогочасною мовною реальністю, у формах, наближених до російської вимови, порушувала мовностильову цілісність українського тексту, вносила в нього певний стилістичний дисонанс.

Найбільшу питому вагу церковнослов'янська лексика становить у тих епізодах творів, де оповідач проголошує певну повчально-моралістичну сентенцію. Майже всі сентиментальні твори Г. Квітки-Основ'яненка починаються з таких вступів-роздумів, що за стилем наближаються до релігійної проповіді і становлять своєрідну ідейно-тематичну преамбулу. Цитати зі Святого Письма, значна кількість церковнослов'янізмів властиві також мові тих персонажів, які є речниками моралістичних настанов автора, зокрема Наума Дрота з повісті «Маруся», Тихона Бруса з оповідання «Добре роби, добре й буде», Олексія Таранця з повісті «Щира любов».

Церковнослов'янізми й цитати з релігійних текстів Г. Квітка-Основ'яненка вводять у тих русифікованих формах, у яких вони побутували в тогочасній релігійно-проповідницькій мові, лише злегка українізуючи вимову церковнослов'янських або російських слів: *Ей, молись, щиро молись! пам'ятуй, що у «Отченаші» читаєш: да будет воля твоя, ізбави нас*

од лукавого! («Маруся»); Тим-то й горе, що й сам милосердний господь, що милосердію його і міри нема, та й той не змилювався над нашими або дітськими слізьми. Адже ж чули, як панотець-батюшка нам розказував, як у старовину господь прогнівався на людей, у однім городі, що відступилися від создателя, царя свого, та почали п'янствовать, бездільничати, красти, промеж себе убійство і всякі сквернії діла робити, і об'явив їм, що на усіх вас, каже, пішло вогонь з неба і попало усіх; коли ж обрїтеться між вами хоч одна правідна душа, так через такого тільки усіх вас помилую. Як же не знайшлося промеж них ні одного праведного, та вони усі і погибли на вікі вічні («Добре роби, добре й буде»); Адже нам'ятуєте, що Сифа, Адамового сина, рід та звали синами божими, а Каїнів рід — синами чоловічеськими. Хоч воно і не те, що благородні і прості, як ми тепер зовемо, а усе одні луччі, а другі нижче. З того-то віку так і пішло. І як стали мішатися сини з роду Сифового з родом Каїновим, от і умножилися гріхи на землі до ність кінця, і так що бог істребив їх водою («Щира любов»).

До релігійно-проповідницьких рис у мовленні персонажів Г. Квітки-Оснoв'яненка належать численні утворення на *-аніє*, *-еніє*, що позначають абстрактні поняття: *помишленія*, *созданіє*, *посміяніє*, *сженіє*, *рожде-ніє*, *воздыханіє*, *неоставленіє* та ін. До цієї ж лексичної групи зараховуємо слова на позначення церковних відправ, обрядів і свят: *до пана дяка на розгрішеніє*; *до церкви на посвященіє*; *до церков на одіяніє*; *без покаянїя* та ін. Впливом релігійної лексики пояснюємо і такі слововживання, як: *при-страсщатись до уременного*; *батько скорбящий*; *на вічну ю жизнь*; *гріх смер-тельний*; *непорочна, як голуб білий*; *відкриваються усі злії діла*; *посила їм благодітелів*; *помогав немощним та болящим*; *премудрії речі*; *многії літа*; *добрії і покірнії діти*; *катюжїі руки*; *святеє діло*; *за його гріхи й неправди прежній*; *усе зле та лихеє* тощо.

Деякі церковнослов'янізми зафіксовані у просторічно адаптованих формах: *перед вутреню*; *туто постижно вмеришому*.

Крім церковнослов'янізмів, значний за обсягом пласт лексики в сентиментальних творах Г. Квітки-Оснoв'яненка становлять русизми. За джерелом походження і стильовими характеристиками їх поділяємо на три групи.

До першої групи належать лексеми, запозичені з російської народно-розмовної мови. Переважання їх у мові письменника пояснюємо міжмовними контактами слобожанських говірок із сусідніми російськими в територіальних умовах українсько-російського пограниччя. Ці запозичення з російської мови письменник зафіксував згідно з їх реальним побутованням у формах, адаптованих в українськомовному середовищі: *парень, парень важний, парнюга, горниці, лучче, вп'ять, безспрося, хвабрий, зділай милость, іспідліб'я, розговорює, урем'я, уременно, рябіти* (рос. «робеть»: Так обрябіла при вас), *пропитовати* (рос. «пропитывать» — «годувати»), *любезне діло, не царамонься, абеда / абеда* (рос. «обида»), *кріпко полезна вещь, натошцака, не мішай* (зі знач. «не заважай»), *до якої вещи, у дрімучому лісі, не звісні від своєвольників, чувствуєш, на почотному чоловікові, совіт добрий, батрак, на*

опрочих плюють, дівочка, скитався, з її діверями, щеголяй, іменно, бездільник, досаждаєш, білоручка, надвоє думала, тут-здесь, волшебствує тощо.

Лексичну невнормованість початкового періоду становлення української літературної мови відображає паралельне вживання в мові творів Г. Квітки-Основ'яненка слів-дублетів, перше з яких українське, а друге — російське: *треба — надо, тутечка — здесечка, хіба — разві, каже — говорить* і под. Цю особливість мови письменника В.М. Русанівський трактував як відображення рис слобожанського говору першої половини ХІХ ст. (Русанівський, 2001, с. 157). Наведені приклади можна продовжити: *тут-здесь; шутливий і жартовливий; парень і парубок; старик, старичок і старий; город і місто; городянка і міщанка; на посад і на покуть; дядюшка і дядько; колдун і чаклун* та ін.

Низка характерних деталей в оповіданні «Салдацький патрет» ілюструє вплив територіальної близькості російської мови на говірки Слобожанщини. Українські парубки з'являються на ярмарці, *співаючи московської пісні “При далінушці стояла”*. Вони ж полюбляють похизуватися в розмові російським слівцем: *Пайдем, хлопці, дальш*. У мовленні персонажів поширені також властиві російській мові звернення і форми ввічливості: *ходи сюди, дядюшка!; Ваше благородіє, господа солдатство!; господа служба; Здрастуй, дядюшка!; Добре, тьотушка, ходіть* та ін.

Джерелом другої лексичної групи запозичень із російської прози у творах Г. Квітки-Основ'яненка було тогочасне російське ділове мовлення. Оскільки протягом ХVІІІ ст. адміністративно-ділова сфера в Україні була уніфікована за законами Російської імперії і староукраїнське ділове мовлення заступила офіційна російська мова, письменник, відтворюючи ці сфери тогочасної української дійсності, неминуче був змушений звертатися до відповідної російської лексики. Згідно з мовною реальністю українського села початку ХІХ ст. проза письменника наповнена російською термінологією, що панувала в адміністративно-урядовій, судочинній і військовій справах, пор.: *уїзд, волосне правленіє, справник, обиватель, розбор зділать, неплатящі общественного, наділеніє обирателей полем, недоїмка, письмоводитель, свідитель, слідствіє проізвождаеть, понятії, закон сполнити, на місці преступленія, представляй доказательства, обществу приказати* тощо.

Багато лексем запозичено через посередництво російської мови з військової термінології, зокрема назви осіб за військовим чином або повинністю: *охвицер, копитан, салдат, командерство, калавурний*; зброї: *оружжо, піка, нагайка, пушка*; предметів військового побуту: *мундер, муниція, провиант, прибор* тощо.

Вимушене засвоєння штучної системи російської адміністративно-ділової мови нівечило розум і вдачу тих українців, котрі намагалися «вбити» в начальство і вже перед тим були інтелектуально й духовно скалічені чужомовною освітою. Ці обставини й сформували поширений тип «письменного» українця — недорікуватого морального каліку, увічненого в класичних образах Шельменка-денщика і сільських писарів.

Повну несумісність убогої мови писарів, скаліченої впливом чужого бюрократичного канцеляриту, із живим усним словом українського селянина відтворено в багатьох діалогах. Наприклад, бесіда селянки із представниками сільської влади в повісті «Сердешна Оксана»:

— *Та дже твій Охрім вже вмер, — казав голова. — І состоїть ісключеним із ревізьких казок і з общественних відомостей — підхопив писар, мотнувши патлами, і покинув писати. — Та знаю, що вмер, — казала Векла, — і стоїть заклоченим у відомості, як пан писар по-письменному каже.*

— *Казусное діло! — обіззавсь-таки писар, штрикаючи себе пальцем у лоб. — Не іміється приміру. Треба — надобно спросити у господина ісправника разрішення.*

— *Та нічогісінько свого не треба, — сказала удова. — Ти таки, пане писарю, і не розрішайся, і не казися, — а ось, що, панове громадо, зробіть... («Сердешна Оксана»).*

Над незбагненністю російської канцелярської мови іронізує і оповідач гумористичних творів Г. Квітки-Оснoв'яненка: *...а тут і почали писати — не против ночі розказуючи — оправки, та очні ставки, та свідительські показанія, та ... куди! усього і не згадаю, і не вимовлю, як там у суді зоветься; а тільки звелoся на те, що таки Хомі дали добру прочуханку та ще узяли і підписку, “що, каже, доволен і жаловаться нігде не буду”, та на самий чистий четвер і відпустили («От тобі і скарб»).*

Якщо проаналізовані дві групи запозичень із російської мови у творах Г. Квітки-Оснoв'яненка відповідали життєвій мовній реальності і їх письменник уживав для адекватного мовного відтворення дійсности, то русизми третьої групи мають інше походження. Використання їх обмежене сентиментальними творами, що вимагало від письменника створення нових словесно-мистецьких форм, для яких побутова народнорозмовна мова була завузькою. Природно, що Г. Квітка-Оснoв'яненко, який починав літературну творчість із російської мови і продовжував писати паралельно з українськомовними російськомовні твори, у стильових пошуках ще не розробленого в українській художній мові прозового жанру звернувся до літератури російського сентименталізму. Найвиразніше спостерігаємо вплив відповідної стилістики російської літератури для відтворення почуттів і переживань героїв: *Та й припала йому на плече, зазираючи йому у вічі, та так пильно, ніби той баранчик, що його хочать різати, а він жалібно дивиться, так і вона зиркнула на Василя, а сльозинка, неначе тая росочка на цвіточку, так у неї в очицях засяла; та так жалібно, як тая сопілочка заграла, так вона його спитала: — Як же ти мене після сього покинеш? («Маруся»); Не розпитуйте ж мене, яково було нашії Оксані: хіба б жаром на полом ї писати та іскрами засипати, так тогді б потрапив, як списати... («Сердешна Оксана»); А тим часом гуляла з подружками, як птичка у аері: була веселенька, як день у маї місяці, жартовлива, як вітерець у садку меж квіточками, приязнява до усякого, як красна весна, звичайна проти всякого, як панянка, а роботяща, як бджілка, і як та робила усе медок, так і у Галочки усяка робота була до діла і до добра («Щира любов»).*

Зі словника російської сентиментальної прози письменник запозичив і такі вислови, як: *побліднів наш Василь та вп'ять і похмуриться* («Маруся»); *усіх презрю для тебе* (там само); *а як побачила тебе, світ мені незмилився, усім я нудила, усюди я скучала* (там само); *такі думки постигли її* («Щира любов»); *дух захватує* (там само); *Без тебе я не жив, а маявся* (там само); *ти ніж мені у серце встромляєш* (там само); (серце) *кріпко у ній бушувало* (там само) тощо; порівняння й метафори: *мов тая птичка* («Сердешна Оксана»); *мов чижичок просівав* («Щира любов»); *як полон'я спихне* («Сердешна Оксана»); *Се все Оксана чула і як на вогні горіла* (там само); *очиці, як жар* («Щира любов»); *Я, мов птичка, вибилась з хмарочок густесеньких та темних, біля сонечка літаю* (там само); *А та, сердешна, бліда-бліда, як глина, руки зчепила, серце так і колотиться, душа боїться, і усім тілом трепещеть...* (там само); *Він так і обмер, поблід, як стіна, вправ на стіл* (там само) тощо.

Особливо багато подібної фразеології в мові оповідача і в діалогах повісті «Щира любов». Майже суцільно русифікована мовна партія Олексія Таранця, батька Галочки, що намагається говорити «по-вченому» з «благородним» офіцером — нареченим дочки. Мову Таранця характеризують такі вислови, як: *Молод чоловік, та який приятний!*; *Та що за преумнії розговори говорив; кріпка полезна вещь від усього; коренна мужичка; до усього доброго ретиві* тощо.

Якщо використовувані Г. Квіткою-Основ'яненком фольклорні елементи високого стилю органічно доповнювали народне розмовне мовлення, то штучність уведених стильових ознак тогочасної російської сентиментальної прози, мова якої ґрунтована переважно на зразках французької літератури відповідного жанру, а відтак була далекою і від власних народних мовних джерел, не кажучи вже про українські, порушувала гомогенність мовної основи сентиментальних його творів. Зловживання сентиментальною російськомовною стилістикою знизило художню вартість деяких його творів, зокрема таких, як «Щира любов» і «Божі діти». Показово, що надмірна залежність від зразків російської прози в цих творах негативно вплинула і на ідейно-тематичне і на мовностильове оформлення зазначених творів — надуманий неприродний конфлікт і надмірна ідеалізація героїв поєднується з переважанню тексту запозиченими мовностильовими засобами.

Значно вдалішими є ті сентиментальні українськомовні твори письменника, у яких автор обмежено використовував російськомовні елементи художнього стилю, надаючи перевагу питомим джерелам фольклорної поетики.

Отже, аналіз української прози Г. Квітки-Основ'яненка дав змогу виділити такі мовні джерела його творчості:

- 1) народнорозмовна мова українського селянства Слобожанщини;
- 2) мовностильові засоби українського фольклору;
- 3) церковнослов'янська мова і релігійні тексти;
- 4) російська мова у трьох її стильових різновидах — уснорозмовному, офіційно-діловому і художньому.

Перші два питомі джерела становлять мовностильову основу всіх творів Г. Квітки-Оснoв'яненка, тоді як церковнослов'янськи і русизми властиві лише творам сентиментально-дидактичного жанру. Використання їх було пов'язане з пошуками мовних засобів для формування високого літературного стилю. Складність цього завдання у зв'язку з вилученням української мови з адміністративно-ділової, релігійної та освітньої сфер у колоніальних умовах Російської імперії, обмеження форм її побутування уснорозмовними різновидами і фольклором зумовили певні мовностильові прорахунки у творчості Г. Квітки-Оснoв'яненка. Це не применшує, проте, визначальної ролі літературної діяльності першого українського прозаїка в історії нової української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

- Білодід І.К. (ред.). (1958). *Курс історії української літературної мови: у 2 т.* Том I. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.
- Грицютенко І.Є. (1972). *Естетична функція художнього слова: в українській прозі 30—60-х років XIX століття*. Львів: Вид-во Львів. ун-ту.
- Дорошенко Д. (1970). *Короткий нарис історії Християнської Церкви*. Друге доповнене видання. Вінніпег.
- Житецький П.Г. (1987). «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. *Вибрані праці. Філологія*. Київ: Наукова думка.
- Квітка-Оснoв'яненко Г.Ф. (1981). *Зібрання творів: у 7 т.* Том III. Київ: Наукова думка.
- Левченко Г.А. (1946). *Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст.* Київ — Харків: Радянська школа.
- Медведев Ф. (1968). Вклад зачинателя: до 190-річчя з дня народження Г.Ф. Квітки-Оснoв'яненка. *Прapor*, 11, 82—86.
- Муромцева О., Муромцев І. (2008). Григорій Квітка-Оснoв'яненко в історії української літературної мови. І. Муромцев (упоряд.), *3 історії української літературної мови: вибрані праці* (с. 9—24). Харків: Сучасний друк.
- Пилинський М.М. (1976). *Мовна норма і стиль*. Київ: Наукова думка.
- Русанівський В.М. (2001). *Історія української літературної мови*. Київ: АртЕк.
- Шамрай А. (1930). Шляхи Квіткиної творчості. Г. Квітка-Оснoв'яненко, *Вибрані твори: у 2 т.* Том I. Харків — Київ: Книгоспілка.

Статтю отримано 21.03.2024

REFERENCES

- Bilodid, I.K. (1958). *History of the Ukrainian literary language course: in 2 vols.* Vol. I. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR (in Ukrainian).
- Doroshenko, D. (1970). *A brief outline of the history of the Christian Church*. Updated second edition. Winnipeg (in Ukrainian).
- Kvitka-Osnovianenko, H.F. (1981). *Collection of works in seven volumes: in 3 vols.* Vol. III. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Levchenko, H.A. (1946). *Essays on the history of the Ukrainian literary language of the first half of the 19th century*. Kyiv — Kharkiv: Radianska shkola (in Ukrainian).
- Medvedev, F. (1968). Contribution of the initiator: to the 190th anniversary of the birth of G.F. Kvitka-Osnovianenko. *Prapor*, 11, 82—86.
- Muromtseva, O., & Muromtsev, I. (2008). Hryhoriy Kvitka-Osnovianenko in the history of the Ukrainian literary language. I. Muromtsev (Ed.), *From the history of the Ukrainian literary language: selected works* (pp. 9—24). Kharkiv: Suchasnyi druk (in Ukrainian).
- Pylynskyi, M.M. (1976). *Language norm and style*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

- Rusanivskiy, V.M. (2001). *History of the Ukrainian literary language*. Kyiv: ArtEk (in Ukrainian).
Shamrai, A. (1930). Paths of the Kvitka's creativity. H. Kvitka-Osnovianenko, *Selected works: in 2 vols*. Vol. I. Kyiv — Kharkiv: Knyhospilka (in Ukrainian).
Zhytetskyi, P.H. (1987). Kotliarevskiy's "Eneida" in connection with the survey of the Ukrainian literature of the 18th century. *Selected works. Philology*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Received 21.03.2024

Larysa Masenko, Doctor of Philology, Professor, Leading Researcher
in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: masenko14@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-7759-4734>

HRYHORIY KVITKA-OSNOVYANENKO AS A FOUNDER OF PROSE GENRES OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article analyzes the role of the creative work of Hryhoriy Kvitka-Osnovyanenko in the formation of the novel Ukrainian literary language. The writer laid the foundations of two linguistic and stylistic trends of Ukrainian literary prose, namely laughing and humorous one thus continuing the Ivan Kotlyarevskiy's activity, and a new for the Ukrainian literature sentimental one. The article is mainly focused on highlighting the vernacular specificity of the H. Kvitka-Osnovyanenko's stories and novels reflected in phonetic, morphological and syntactic features. The lexical structure of the writer's language, which is based on the contemporary patois of the Slobozhanshchyna region with Church Slavonicisms and Russianisms inclusions, is studied in detail. The wealth of the synonymous series as well as the high variability of the word forms, which may be explained by the absence of stable norms at the initial stage of the formation of the literary language, are noted. The lexical irregularity and territorial proximity to the Russian dialects areas led to some cases of the parallel use of Ukrainian and Russian lexemes to denote the same realities in the texts of H. Kvitka-Osnovyanenko.

Searching for linguistic means for the formation of a high style, the writer turned to folklore sources as well as to imitation of contemporary works of the sentimental Russian literature. The results of the study have proved that the folklore sources used by H. Kvitka-Osnovyanenko organically complemented the vernacular nature of his works, while the linguistic and stylistic adoptions from the Russian literature broke the homogeneity of the linguistic basis of individual works of the sentimental genre affecting their ideological and thematic solution. However, these drawbacks do not diminish the fundamental importance of the legacy of the first Ukrainian novelist in the history of the Ukrainian literary language.

Keywords: *Ukrainian literary language, Slobozhanshchyna patois, Church Slavonicisms, Russianisms, lexical variability.*